SAT-2G.405-1-L-01

Езикът на ръкописи на Иван Момчилов (Графични и правописни особености)

Иво Братанов

Special features of the manuscripts of Ivan Momchilov (Graphics and usage of the letters і, и, §, ъ, ы, ь, ѣ, я, ѫ and ѭ)

Ivo Bratanov

Abstract: *This report is about the manuscripts, written by Ivan Momchilov. There it's shown the usage of the letters* ***і, и, §, ъ, ы, ь, ѣь, я, ѫ*** *and* ***ѭ****. The research is focused on the language of this Renaissance literary person.*

Key words*: Bulgarian renaissance, language, Ivan Momchilov, manuscripts, manuscripts of Ivan Momchilov, usage of the letters.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Проучването на езиковите особености, документирани в писмата и ръкописите на българските възрожденци, има важно значение за историческото изследване на новобългарския книжовен език (съкр. НБКЕ). Запазените ръкописни текстове най-често са автографи, т.е. в тях няма редакторска или коректорска намеса. Затова те са особено надежден източник за изясняването на историческия развой на НБКЕ. Някои от тях вече са били обект и на специални езиковедски проучвания (напр. най-ранните писма на Хр. Ботев [12]; два административни документа на Шуменската община [9]; ръкописни документи на Шуменското читалище „Св. архангел Михаил“ [5; 7]; документи от Шуменския учителски събор (1873 г.) [8]; две писма на Иван Момчилов [6; те са публикувани в 6, с. 308 – 310]; Ръкописният сборник на Матей Преображенски [сведения вж. в 4, с. 54 – 55]; осем документа и писма на възрожденския учител и книжовник Параскев Дамянович [2; 3]).

Предложеният доклад[1] също така е посветен на изследване на езика на възрожденски ръкописи. Тук ще представя по-важните графични и правописни особености на 6 ръкописни документа на бележития български народен будител Иван Момчилов[2]. Проучваните ръкописи се съхраняват в БИА към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София. Ето кратки сведения за тях:

1. Писмо до Стефан Изворски, писано в Елена на 16.02.1848 г. (Фонд № 83 – Стефан Изворски, инв. № II А 7861[a]).Текстът се разполага на 2 страници (34 реда). Запазен е и пликът на писмото (съкр. ПСИ).

2. Писмо до Стоян Робовски, писано в Елена на 26.11.1852 г. (Фонд № 44 – Андрей и Стоян Робовски, инв. № II А 2872). Текстът се разполага на 1 страница и съдържа 23 реда (съкр. ПСР I).

3. Писмо до хаджи Николи, писано в Елена на 06.07.1853 г. (Фонд № 49 – хаджи Николи Хаджидимов Минчоглу, а.е. № 51). Текстът обхваща 1 страница и съдържа 19 реда. Запазен е и пликът на писмото (съкр. ПХН).

4. Писмо до Стоян Робовски, писано в Елена на 03.04.1856 г. (Фонд № 44 – Андрей и Стоян Робовски, инв. № II А 2900). Текстът на писмото се разполага на 1 страница и съдържа 18 реда. Запазен е и пликът на писмото (съкр. ПСР II).

5. Споразумение от 11.05.1868 г. за създаване на Дружество за книгоиздаване и продажба на книги – „Книгопродавница Момчилова, Славейкова и съдр. въ Търново“ (Фонд № 60 – Иван Момчилов, инв. № II А 4168). Документът не е озаглавен. Текстът

обхваща 3 страници (112 реда). Иван Момчилов не е написал собственоръчно този документ, както се доказва от почерка, но го е подписал на две места (съкр. Сп).

6. Писмо до Никола Михайловски (Фонд № 74 – Никола Михайловски, инв. № 8571, II А 6151). Краят на писмото липсва. Текстът е писан в Горна Оряховица през 1869 г. във връзка с издаването на книгата „Катихизическы поученія“, преведена от Н. Михайловски и публикувана от Книгопродавницата на Ив. Момчилов през 1868 г. Писмото обхваща 2 страници и съдържа 54 реда (съкр. ПНМ)[3].

Като методически образци при написването на този доклад съм ползвал посочените по-горе публикации на К. Вачкова [5; 6; 7; 8; 9].

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Графични особености.

1.1. Състав на азбуката. Проучваните текстове са написани с ръкописния вариант на гражданската азбука, която е утвърдена у нас от книжовноезиковите школи през третата четвърт на XIX в. Азбуката включва 36 букви[4], от които различни от съвременните са *і*, *§*, *ы*, *ѣ*, *ѫ* и *ѭ*. Буквата θ, която Ив. Момчилов също включва в състава на азбуката, кодифициран в „Грамматика за новобългарскыя език“ (съкр. ГНЕ; вж. [ГНЕ: 6, 146]), не е употребена в разглежданите ръкописи. Главната буква *н* се пише по възприетия и сега начин.

1.2. Видове букви. Буквите[5], употребени в проучваните ръкописи, могат да бъдат разпределени на няколко групи: според отношението буква – фонема; според начините на функциониране; според отношението на буквите помежду им.

1.2.1. Еднозначните букви служат за означаване само на един звук, например *ѫ* – за [ъ], *х* – за [х] и др.

1.2.2. Многозначните букви служат за означаване на повече звукове, например *ѣ* – за [е] и [’а].

1.2.3. Едни и същи букви се използват за означаване както на твърдите, така и на меките съгласни звукове, например *в* – за [в] и [в’], *м* – за [м] и [м’] и др.

1.2.4. Синонимните букви се различават по начертание (вж. напр. *и*, *і* и *ы* за вокала [и]; *ъ*, *ь* и *ѫ* за вокала [ъ]), а също така и по употреба, в зависимост от мястото си в думата (там те се пишат най-често според умерено етимологичния правопис).

1.2.5. Съставните букви служат за означаване на групи от звукове – *§* за [от], *щ* – за [шт].

1.2.6. Сложната аналитична буква *дж* предава една фонема – [ц], вж. *Джумая* (Сп: 2).

1.2.7. Буквата *ъ* няма фонетична стойност в абсолютното краесловие.

1.3. Съчетаемост на буквите. По отношение на съчетаемостта на буквите, означаващи съгласни звукове, с буквите, означаващи гласни звукове, ще изтъкна следните по-важни особености: 1. Буквите *ж*, *ч* и *ш* се съчетават с *а*, вж. *грыжата* (Сп: 2), *случай* (ПСИ: 1), *ще печата* (Сп: 2), *гроша* (среща се 6 пъти в Сп); буквата *ч* и сложната буква *дж* се съчетават с *у*, вж. *да са начудѭ* (ПНМ: 1), *Джумая* (Сп: 2). 2. Звукът [и] след буквата *ц* се означава с *ы* в краесловие, напр. *Писменницы* (ПСИ: 1), *съдружницы* (два пъти в Сп: 1). Не е открит пример за съчетание на буквата *ц* с *ы* в друга позиция. Не е засвидетелстван и пример за употреба на буквите *і* и *и* след *ц*. 3. Буквата *ы* се съчетава с буквите *г* и *к*, вж. напр. *книгы тѣ* (ПСИ: 1), *Книгы тѣ* (ПСИ: 1), *другы* (Сп: 1), *всѣкый* (Сп: 1), *прикаскытѣ* (ПНМ: 1). В Сп триктратно се среща обликът *хыледы* (Сп: 1), който се дължи на преписвача. В същия документ три пъти е употребен обликът *хиляды* (Сп: 2, 3), който е кодифициран и в ГНЕ, вж. *хиляды* (два пъти в [ГНЕ: 39]).

2. Употреба на някои букви.

2.1. Употреба на буквите *і*, *и* и *ы*. Синонимните букви *і*, *и* и *ы* се употребяват според умерено етимологичния правопис. Буквата *і* се пише пред буква за гласен звук,

пред *я* и пред *й*, напр. *Пріехъ* (ПХН), *условіе* (ПНМ: 2), *Жамжія* (ПСИ: 1), *Словеснгъйшій Г. Стефане Изворскій!* (ПСИ: 1), *искренній* (ПСИ: 1; ПХН).

Буквата *ы* се пише на мястото на старобълг. *û*, вж. напр. *да мыслите* (ПСР I), *четыри* (ПСР II), *грыжата* (Сп: 2). Тя се пише също и в следните форми: 1. в окончанията за мн.ч. на съществителните имена от м. и ж.р., независимо от синтактичната служба на думата, напр. *Засега членове съдружницы сѫ* (Сп: 1), *за да вади пары отъ табацы тгъ* (ПХН); 2. в членуваните форми на прилагателните имена и в разширени форми на местоимения, напр. *готовый* (Сп: 1), *всгъкый* (Сп: 1, 3); в разширени форми на прилагателни имена, употребени като обръщения, напр. *Обичный ми учениче!* (ПСР I); 3. в личното местоимение *вие*, вж. *вый* (ПСР I; ПНМ: 2); 4. във винителните форми на местоименията *вие* и *те*, вж. *А второ вы молѭ* (ПСИ: 1), *да ми гы даде* (ПСИ: 2); 5. в глаголното окончание за 1 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от III спрежение, вж. *Увгърявамы* (два пъти в Сп: 3), *да го пытамы* (ПНМ: 1). В съвсем редки случаи Ив. Момчилов пише буквата *и* вместо очакваната *ы* (вж. *сьмь ви пргъхитрилъ* в ПНМ: 2 и старобълг. *вû*, *хûтръ*) или буквата *ы* вместо *и* (вж. *завысе* в ПРС I, *не завыси* в ПНМ: 2 и рус. *зависеть*).

В останалите случаи вокалът [i] се означава с буквата *и* (примери вж. по-горе).

2.2. Употреба на буквата ъ. В разглежданите текстове буквата ъ се пише в края на думи, завършващи на исторически твърда съгласна, напр. *ще бѫдѫтъ* (Сп: 1). В тези случаи буквата няма фонетична стойност (срв. [ГНЕ: 144]).

Със звукова стойност [ъ] буквата ъ се пише в следните случаи: 1. в представката *въз-* и в наставката *-ък*, вж. *са възлага* (Сп: 1), *кратъкъ* (ПСР I); 2. в групите -ъл- /-лъ-, напр *да ѭ испълнямъ* (ПСР I), *да си испълнявате* (ПСР I), *длъжность* (ПСР I), *сме длъжни* (ПХН), *задълженъ* (Сп: 2); 3. на мястото на старобълг. силен ъ, вж. *външны* (Сп: 2); 4. в съчетания от съгласни, които се намират в краесловие, вж. *Димитъръ* (Сп: 1). Това изписване не е последователно прокарано – в ПНМ пет пъти се среща обликът *Петръ* (в [ГНЕ: 148] откриваме облика *Царь Петъръ*).

2.3. Употреба на буквата ь. Буквата *ь* означава мекост на предходната съгласна [ГНЕ: 144 – 145], напр. *пріятель* (ПСР II), *петь* (два пъти в Сп: 1), *дохожданье* (ПСИ: 1), *получваньето* (ПСР I), *горньето* (Сп: 3). Тя се пише също така в глаголната форма *сьмь* (ПХН) и в групата *-ьр-*, вж. *пьрво* (ПСИ: 1), *Тьрново* (Сп: 1).

2.4. Употреба на буквата ѣ. Буквата *ѣ* се пише на мястото на старобълг. *ѣ*, вж. напр. *мѣсяцъ* (ПСИ: 1), *голѣмѫ* (ПСИ: 1), *нѣкой* (Сп: 1), *нѣколко* (Сп: 1), *злѣ* (ПСР I). Тя се употребява и в следните случаи: 1. във форми, които са остатъци от старобългарското двойствено число, напр. *двѣ* (Сп: 1); 2. в местоименните форми *те*, *тях* и *тези*, вж. *тѣ* (ПСР I), *тѣхъ* (ПСИ: 2), *тѣзи* (ПХН); 3. в члена за м. и ж.р. мн.ч., независимо от синтактичната функция на членуваната дума, вж. *табацы тѣ* (ПХН), *пары тѣ* (ПХН); 4. в степенувани прилагателни имена и в образувани от тях наречия, вж. *Словеснгъйшій Г. Стефане Изворскій!* (ПСИ: 1), *Словеснгъйшему Г҃ну Г. Стефану Изворскому* (на плика на ПСИ), *покорнгъйше* (ПСИ: 1); 5. в отглаголни съществителни имена, вж. *споразумгъніе* (Сп: 1). Само веднъж, под влияние на действителния изговор, се пише *я* вм. очакваната *ѣ*, вж. *щяхъ да ви пишѫ* (ПСИ: 1).

2.5. Употреба на буквата я. Буквата *я* в повечето случаи се пише на етимологичното си място (вж. напр. *моя* в ПСР I).

В ПСИ Ив. Момчилов пише *я* на мястото на старобълг. *ѧ*, вж. *мѣсяцъ* (ПСИ: 1), *ся научихъ* (ПСИ: 1), *не ми ся падна случай* (ПСИ: 1)[6]. Тази особеност се среща напр. в езика на Гаврил Кръстевич – книжовник, чиито възгледи за НБКЕ са много близки до идеите на Пловдивската школа [10, с. 227]. Това положение е кодифицирано по-късно от Пловдивската школа [11, с. 111; 10, с. 228]. В следващите си текстове Ив. Момчилов се отказва от изписването на *я* на мястото на старобълг. *ѧ*. Свидетелство за това откриваме още в ПСР I, където кратката винителна форма на личното местоимение

аз е *мя* (вж. *познавате мя*) и *ме* (вж. *ще ме уведомите*). Двата облика са употребени по веднъж в ПСР I[7]. В ПСР I са документирани и облиците *ще се старанѫ*, *се старавате*, *неще се забави*. В следващите текстове, както и в ГНЕ, старобълг *ѧ* се заменя с *е* (вж. напр. *петь* в Сп: 1) или с *а* (вж. напр. *са потаявамъ* в ПНМ: 2; *и са обогатихъ* в ПНМ: 2; *Да ма прощавате* в ПНМ: 2).

В Сп два пъти се среща и буквата *Ѧ* – в антропонима *Стоѧнъ* (Сп: 3). Така е написал името си Стоян Маринов, който е един от съдружниците в „Книгопродавница Момчилова, Славейкова и съдр. въ Търново“. Самият Ив. Момчилов не е употребил тази буква.

2.6. Употреба на буквата *ѫ*. Буквата *ѫ* се пише в следните случаи: 1. в средисловие на мястото на старобълг. *ѫ*, вж. *да бѫде* (два пъти в Сп: 1); 2. за разграничаване на именителен и косвен падеж при думите от ж.р. ед.ч., които завършват на *-а*, например *голѣмѫ нуждѫ имамъ* (ПСИ: 1; с тази функция буквата *ѫ* се употребява само в ПСИ); 3. в глаголните окончания за 1 л. ед.ч. сег.вр. и за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголи от I спрежение, напр. *азъ ни могѫ да се запрѫ* (ПСР II), *ще бѫдѫтъ* (Сп: 1); 4. във формата за 3 л. мн.ч. сег.вр. на спомагателния глагол, вж. *не знанѫ колко сѫ* (ПСИ: 1; обликът *сѫ* присъства 6 пъти в разглежданите текстове, а в един случай е документирана формата *са*, вж. *пары тѣ са хазаръ* в ПХН); 5. в аористно-имперфектното окончание *-хѫ*, вж. *са натрупахѫ* (ПНМ: 2); 6. във формите на глаголи от I спрежение, II разред, образувани с наставката *-н-*, напр. *останѫли* (Сп: 3). Под влияние на действителния изговор Иван Момчилов веднъж пише окончанието на съществително име в ж.р. ед.ч. с буквата *ѫ* вместо с очакваната *а*, вж. *Тъзи е сѫща та причинѫ* (ПСР II).

2.7. Употреба на буквата *ѭ*. Буквата *ѭ* се пише: 1. в глаголни окончания за 1 л. ед.ч. и за 3 л. мн.ч. сег. вр. на глаголи от I и II спрежение, вж. *не знанѭ* (ПСИ: 1), *да го познанѭтъ* (ПСР I), *молѭ* (ПСИ: 1), *да са начуднѭ* (ПНМ: 1), *мыслѭтъ* (ПСР I); 2. във формата за вин. пад. ед.ч. на личното местоимение *тя*, вж. *ѭ* (ПСР I).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разгледаните тук графични и правописни особености се покриват почти напълно със съответните норми, кодифицирани в ГНЕ. Откритите разлики са съвсем малко и се дължат на промяната на отделни възгледи на Иван Момчилов, на преписвача на Сп или на влиянието на изговора на книжовника.

БЕЛЕЖКИ

1. Настоящият доклад е част от по-голямо изследване, посветено на Търновската книжовноезикова школа.

2. Езиковите особености на шестте ръкописа на Ив. Момчилов, които не са проучени тук, ще разгледам в друга публикация.

3. При привеждане на примери от изследваните текстове означавам документите с възприетите съкращения, а ако текстът обхваща повече от една страница, посочвам и страницата. Курсивът в цитираните примери навсякъде е мой.

4. Буквата § се среща само веднъж в проучваните текстове – с нея е изписан предлогът *от*, вж. *Получихъ § киръ Юрдана 70:* (ПСИ: 1). Във всички останали случаи предлогът *от* се пише *отъ* (открити са общо 43 примера за това изписване). Тези количествени данни показват, че Ив. Момчилов изоставя сложната буква *§*.

5. Принципите за класификация на буквите, видовете букви и определенията на групите букви са дадени по [1]. При описанието на буквите използвам като образец монографията на Р. Цойнска за езика на Йоаким Кърчовски [13, с. 33 – 35].

6. Известно е, че П. Р. Славейков „се придържа в общи линии към книжовноезиковия модел на Търновската школа“ [11, с. 116], но предпочита кратките местоименни облици *мя*, *тя*, *ся* вм. *ма*, *та* и *са* [10, с. 301]. Тази особеност на езика

на П. Р. Славейков може би се дължи на ранната практика на Ив. Момчилов, тъй като бележитият възрожденски поет е учил в Даскалоливницата в Елена.

7. В Сп също се срещат облиците *мѓъсяцъ* и *мѓъсяца* (Сп: 1), но те се дължат на преписвача на този текст. Под диалектно влияние се употребява и формата *днясъ* (три пъти в Сп: 1; веднъж в Сп: 3; срв. *днесъ* в [ГНЕ: 97]).

ИЗТОЧНИЦИ

1. Писма и документи на Иван Момчилов [вж. тук, в частта „Въведение“].

2. Грамматика за новобългарскыя езыкъ отъ Ив. Н. Момчилова. Пьрво изданіе. Русчукъ, въ печатницата на Дунавската область. 1868 (съкр. ГНЕ).

ЛИТЕРАТУРА

1. Бояджиев, Т. Българската графична система. – Сп. „Български език и литература“, год. XVI, кн. 4 (юли-август 1973 г.), с. 16 – 22.

2. Братанов, И. Езикът на Параскев Дамянович. – Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие „40 години Шуменски университет 1971 – 2011“. Факултет по хуманитарни науки. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски“, 2012, с. 190 – 195.

3. Братанов, И. Езикът на Параскев Дамянович и развитието на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX век. – Научни трудове на РУ „Ангел Кънчев“. Т. 51, серия 6.3 – Езикознание. Литературознание. Изкуствознание. Русе, 2012, с. 107 – 111.

4. Братанов, И. Езикът на отец Матей Преображенски (С оглед към историята на новобългарския книжовен език). Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. Шумен, 2013.

5. Вачкова, К. Езикът на документи от читалище „Св. Архангел Михаил“ с оглед историята на новобългарския книжовен език. – 140 години читалищно дело (Юбилеен сборник). С., 1997, с. 30 – 31.

6. Вачкова, К. Две писма на Иван Момчилов с оглед историята на новобългарския книжовен език. – Изследвания по български език. В памет на чл.-кор. проф. д-р Любомир Андрейчин. В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001, с. 299 – 310.

7. Вачкова, К. Читалищните документи в историята на българския книжовен език. – Епископ-Константинови четения. Шумен, 2001, № 4-5, с. 26 – 30.

8. Вачкова, К. Документите от Шуменския учителски събор (1873) с оглед към историята на българския книжовен език. – Кина Вачкова. Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език. Помагало за студенти, ч. III. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски“, 2005, с. 111 – 120.

9. Вачкова, К., В. Узунова. Езикът на два административни документа от втората четвърт на XIX век. – Сп. „Език и литература“, год. XXXIX (1984 г.), кн. 5, с. 111 – 122.

10. Иванова, Д. История на новобългарския книжовен език (Лекционен курс). Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

11. Русинов, Р. Учебник по история на новобългарския книжовен език. С., ДИ „Наука и изкуство“, 1980.

12. Хаджовъ, Ив. Езикътъ на Ботйова въ най-раннитѣ му писма. – Сп. „Родна речь“, год. IV, кн. 2 (ноемврий 1930 г.), с. 54 – 60.

13. Цойнска, Р. Езикът на Йоаким Кърчовски. С., Издателство на БАН, 1979.

За контакти:

Д-р Иво Братанов, старши учител по български език и литература, СУ „Христо Ботев“, Русе, тел.: 082-829-032, e-mail: ibratanov@abv.bg